

فیهما
اشکال
القصران

و

سرشناسه: رضوی، سید محمد، ۱۳۴۷ -

عنوان و نام پدیدآور: فرهنگ امثال القرآن و معادل های آن در زبان فارسی / مولف محمد رضوی.

مشخصات نشر: تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، شرکت چاپ و نشر بین الملل، ۱۳۸۳.

مشخصات ظاهری: ۵۲۳ ص.؛ جدول.

شابک: ۱-۱۴۴-۳۰۴-۹۶۴-۹۷۸

یادداشت: چاپ دوم: پاییز ۱۳۸۵.

یادداشت: چاپ سوم: پاییز ۱۳۸۸.

یادداشت: چاپ چهارم: ۱۴۰۱.

یادداشت: شانزدهم: ص. [۵۰۷]-۵۲۳؛ همچنین به صورت زیرنویس.

موضوع: قرآن - امثال و حکم

موضوع: ضرب المثلهای قرآنی

شناسه افزوده: سازمان تبلیغات اسلامی، شرکت چاپ و نشر بین الملل

رده بندی کنگره: ۴۱۳۸۳ ف ۶ / ۲۸۸۲۲

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۱۵۴

شماره کتاب شناسی ملی: ۸۲-۳۶۴۰۸ م

عنوان: فرهنگ امثال القرآن و معادل های آن در زبان فارسی

تألیف: سید محمد رضوی

مدیریت هنری: گروه هنری واژه پرداز

نوبت چاپ: چهارم ۱۴۰۱

شابک: ۱-۱۴۴-۳۰۴-۹۶۴-۹۷۸

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: نوین

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

شرکت چاپ و نشر بین الملل

کتاب امثال القرآن و معادل های آن در زبان فارسی

۱۰۱۳۱۹۹۴

ریال ۱.۸۰۰.۰۰۰

چاپ و نشر بین الملل

دفتر مرکزی: تهران، میدان استقلال، سعدی جنوبی، پلاک ۲، طبقه سوم

تلفن: ۰۲۱-۳۳۹۲۲۹۵۹ • شماره: ۳۳۱۱۸۶۰۲

فروشگاه مرکزی: میدان فلسطین، ضلع شمال شرق، پلاک ۴ و ۵

تلفن: ۰۲۱-۸۸۹۲۱۹۸۰ • شماره: ۸۸۹۰۳۸۴۳

www.intlpub.ir • Email: intlpub@intlpub.ir

• همه حقوق محفوظ است.

فهرست

۱۱	مقدمه
۱۷	فصل اول: کلیات
۱۹	بخش اول: مَثَل
۱۹	بررسی معانی لغوی و اصطلاحی مَثَل
۲۲	توصیفات دانشمندان در اهمیت مَثَل
۲۴	تقسیمات مَثَل در زبان فارسی
۲۶	مَثَل و ارتباط آن با «کنایه» ارسال المَثَل و ارسال المَثَلین
۲۶	۱- کنایه
۲۸	۲- ارسال المَثَل
۲۸	۳- ارسال المَثَلین
۳۱	بخش دوم: مَثَل در قرآن
۳۱	فلسفه و حکمت مَثَل از نگاه وحی
۳۱	۱- تذکر و یادآوری، تفکر و اندیشیدن
۳۲	۲- مَثَل زمینه‌ساز هدایت و ضلالت
۳۴	معانی مختلف مَثَل در قرآن
۳۴	۱- مَثَل و شبیه و مانند

۳۵	۲- حکایت و داستان
۳۵	۳- عبرت‌پذیری
۳۵	۴- الگو و نمونه
۳۶	۵- صفت
۳۶	۶- سخن حکیمانه درخور تأمل و دقت
۳۷	۷- سخن غریب و رمزگونه
۳۸	۸- تصورات و پندارهای نادرست
۳۸	امثال القرآن و تقسیمات آن
۴۰	۱- امثال ظاهره
۴۰	الف) تشبیهات تمثیلی
۴۲	ب) مثل‌های قیاسی
۴۳	پ) مثل‌های توصیفی
۴۳	ت) مثل‌های تاریخی
۴۴	ث) مثل‌های فردی
۴۴	ج) مثل‌های رمزی
۴۵	۲- امثال کامنه
۵۱	ب) آیه‌ای کوتاه و یا بخشی از یک آیه که زبانزد خاص و عام گشته
۵۳	پ) درهم آمیختن بخش‌هایی از آیات قرآن با برخی واژگان فارسی و ساختن مثل‌های تازه
۵۵	ت) امثالی که از اوصاف و حکایات تاریخی قرآن مقتبس شده است
۵۷	بخش سوم: امثال سائره
۵۷	تعریف مثل سائره
۵۷	ارتباط امثال سائره با امثال ظاهره و کامنه
۶۱	حکایتی شیرین و مفضل از زنی که با قرآن تکلم می‌کرد
۶۴	تغییر دائمی اجزاء سخن در امثال سائره (گوینده، شنونده، و موضوع سخن)
۶۶	نمونه‌هایی چند برای کاربرد امثال سائره در مکالمات روزمره
۶۹	ثمره و نتیجه عملی بحث از امثال سائره

۷۳	فصل دوم: دسته‌بندی امثال ظاهره قرآنی و تقسیم آن به موضوعات مختلف
۷۹	بخش اول: امثال مربوط به ...
۷۹	الف) حیوانات
۷۹	۱- پشه
۸۱	۲- گوسفند و گاو
۸۲	۳- شتر و سوراخ سوزن
۸۳	۴- شتران تشنه
۸۴	۵- سگ
۸۵	۶- چهارپایان
۸۶	۷- مگس
۸۸	۸- عنکبوت
۹۰	۹- الاغ و باری از کتاب
۹۱	۱۰- خران گریبان
۹۲	۱۱- ملخ
۹۳	ب) انفاق
۹۳	۱- یک تخم و هفتصد دانه
۹۶	۲- بذرافشانی بر سنگ صاف
۹۹	۳- ریزش باران بر باغی بلند و با شکوه
۱۰۲	۴- پیرمرد، باغ و آتش سوزان
۱۰۳	۵- باد سموم و زمین‌های زراعی
۱۰۶	پ) منافقین و یهودیان
۱۰۶	۱- آتش افروزان
۱۰۸	۲- رگیبار
۱۱۰	۳- سنگدلان
۱۱۲	۴- جدا دلان و شیطان صفتان
۱۱۵	ت) دنیا
۱۱۵	۱- دنیا، گیاه و آب

- ۱۱۸ ..... ۲- زندگی و باران
- ۱۲۰ ..... ۳- دنیا، باران و بازی‌های کودکانه
- ۱۲۲ ..... ث) اعمال کفار
- ۱۲۲ ..... ۱- تندباد و خاکستر
- ۱۲۳ ..... ۲- تشنه و سراب
- ۱۲۵ ..... ۳- تاریکی و دریا
- ۱۲۷ ..... ج) اقوام و ملل
- ۱۲۷ ..... ۱- قوم ناسپاس
- ۱۲۹ ..... ۲- اصحاب القریه و رسولان حق
- ۱۳۲ ..... ۳- قوم فرعون
- ۱۳۲ ..... چ) زنان
- ۱۳۲ ..... ۱- زنان نیک و پلید
- ۱۳۵ ..... ۲- زن و ریسمان تائیده
- ۱۳۶ ..... ح) پیامبران
- ۱۳۶ ..... ۱- عیسی و آدم
- ۱۳۹ ..... ۲- محمد رسول الله
- ۱۴۱ ..... خ) بهشت و دوزخ
- ۱۴۱ ..... ۱- نعمت و آتش
- ۱۴۲ ..... ۲- نهرهای نوشیدنی و آب‌های جوشان
- ۱۴۴ ..... د) پاک و ناپاک
- ۱۴۴ ..... ۱- زمین بارور و شوره‌زار
- ۱۴۶ ..... ۲- درخت پاک و ناپاک
- ۱۴۹ ..... بخش دوم: مثل‌های قیاسی
- ۱۴۹ ..... ۱- بنده مملوک و آزاد مرد مُنْفَق
- ۱۵۰ ..... ۲- لال و مرد عدالت پیشه
- ۱۵۲ ..... ۳- توانگر کافر و مستمند مؤمن

- ۱۵۵ ..... ۴- غلام یک خواجه و بنده چند خواجه
- ۱۵۷ ..... ۵- کور و کر، بیبا و شنوا
- ۱۵۸ ..... ۶- زنده و مرده
- ۱۵۹ ..... ۷- ارباب و برده
- ۱۶۱ ..... بخش سوم: و دیگر امثال
- ۱۶۱ ..... ۱- لب‌های تشنه و دستان نیازمند
- ۱۶۳ ..... ۲- کف
- ۱۶۵ ..... ۳- مرغان شکاری و بادهای تند
- ۱۶۶ ..... ۴- نور
- ۱۷۰ ..... ۵- مرده خواران
- ۱۷۲ ..... ۶- قرآن
- ۱۷۳ ..... ۷- نگاهبانان دروغ
- ۱۷۷ ..... بخش چهارم: مثل‌های نادر
- ۱۷۷ ..... ۱- استخوان‌های پوسیده
- ۱۷۸ ..... ۲- نسبت‌ها و تصورات باطل در شان پیامبر
- ۱۸۰ ..... ۳- مذمت برقرآن و اعتراض نابه‌جا
- ۱۸۱ ..... ۴- دختران خدا
- ۱۸۳ ..... فصل سوم: مجموعه‌ای از مثل‌های فارسی همراه با امثال سائره و مضامین قرآنی آن
- ۴۸۳ ..... فهرست ترتیبی سور و آیات قرآن همراه با شماره امثال مربوطه
- ۵۰۷ ..... فهرست منابع و مآخذ

مقدمه

بحث از امثال القرآن از جمله مباحثی است که از دیرباز تاکنون مورد توجه بسیاری از علماء و دانشمندان قرار گرفته است. تمام تفاسیر شیعی و سنی - و به خاطر طبیعتِ بحث از تفسیر قرآن - به هنگام رسیدن به آیات تمثیلی قرآن کریم تأملی درخور و شایسته از خود نشان داده‌اند. نه تنها در تفاسیر بلکه در کتاب‌هایی که مستقلاً در این باره به رشته تحریر درآمده، کارشناسان علوم دینی با نگاهی خاص به این امثال حکیمانه نگریسته‌اند و هر یک از آن‌ها در این دریای ژرف و عمیق معانی و اندیشه‌ها غوطه‌ور گشته و به تناسب تلاش و استعداد خود مرواریدهای ناب حکمت و هدایت را برای خود و دوستداران حقیقت به ارمغان آورده‌اند که البته بسیاری از حرف‌های نگفته و اسرار پنهان این کتاب الهی همچنان باقی است! از طرف دیگر شعراء - و به‌ویژه شاعران فارسی زبان نیز - از این خوان گسترده الهی بی‌نصیب نمانده‌اند. شاید کمتر شاعری را بتوان پیدا

کرد که در سروده‌های خود از آیات وحی الهام نگرفته باشد! تک تک صفحات کتاب‌های شعرایی چون سعدی و حافظ و مولوی و فردوسی و نظامی، - که از ارکان و استوانه‌های ادب شعر فارسی‌اند - از نسیم خوش و روح‌بخش آیات قرآنی لبریز است. شاید به جرأت بتوان گفت که رمز و راز آنکه هنوز حافظ و سعدی زنده‌اند و اشعار ایشان، دهان به دهان و سینه به سینه به آیندگان منتقل می‌شود و با گذشت قرن‌ها همچنان شادابی و طراوت خود را حفظ کرده و می‌کند. همین ارتباط تنگاتنگ و همیشگی ایشان با آیات قرآن بوده است که اثر هدایت‌بخشی آن را در صفحات تاریخ به وضوح مشاهده می‌کنیم.

و اما آنچه که هم اینک در صدد انجامش هستیم، آن است که اولاً امثال قرآن کریم را - نه به ترتیب سوره قرآن و از ابتداء تا به انتهاء که مفسرین غالباً به آن پرداخته‌اند - بلکه از جهت انواع مختلف آن به موضوعات گوناگون تقسیم کرده و سپس توضیحاتی در خور و شایسته از آن ارائه دهیم. که البته این، بخشی از کار است و قسمت عمده بحث، تطابق میان آیات وحی و ضرب‌المثل‌های فارسی است که جای آن در زمینه نثر - و نه نظم - به شدت احساس می‌شود. توضیح آنکه مثل‌های فارسی یا به نظم است و یا به نثر، به عبارت دیگر یا یک بیت تمام و یا مصرعی از یک بیت چنان زبازرد خاص و عام می‌شود که مردم در گفتارهای روزمره خود از آن مدد می‌جویند و یا جمله‌ای کوتاه - و اما حکیمانه و پندآموز - جنبه مثل پیدا کرده و در وقت مقتضی از آن استفاده می‌گردد.

در زمینه نظم - و چنانچه گفته شد - کمبودی مشاهده نمی‌شود بلکه با نگاهی گذرا خواهیم دید که دیوان شعرای فارسی زبان از آیات و سخنان وحی پرگشته است. اما در زمینه نثر و تطابق امثال فارسی با آیات قرآن کریم، باید اعتراف کنیم که کمتر مورد توجه قرار گرفته است!

در این مجال قصد آن داریم که در هر دو زمینه نظم^۱ و نثر نمونه‌های فراوانی از آیات وحی را در معرض دید همگان قرار دهیم تا انس و الفت میان اشعار و مثل‌های فارسی از یک طرف و آیات کتاب‌آسمانی مسلمانان از طرف دیگر بیشتر و ملموس‌تر احساس شود.

در این کار تحقیقی از یک طرف اهم کتب تفسیری شیعه و سنی و کتاب‌هایی که مستقلاً در خصوص امثال القرآن به رشته تحریر درآمده^۲ و از طرف دیگر بسیاری از کتب اشعار و نیز کتاب‌هایی که مستقلاً در مورد ضرب‌المثل‌ها نوشته شده است یاری‌رسان ما بوده‌اند.

لازم به ذکر است که این کتاب در سه فصل عرضه خواهد شد. فصل اول به بحث از کلیات خواهد پرداخت که خود متشکل از سه بخش می‌باشد که عبارتند از:

۱- «مَثَل»: در این بخش ابتداء معانی لغوی و اصطلاحی مَثَل و سپس توصیفات دانشمندان مسلمان و غیرمسلمان در مورد مَثَل تبیین خواهد شد. پس از آن تفسیراتی را برای امثال فارسی مطرح خواهیم نمود. و بالاخره از آنجا که برخی از صنایع و اصطلاحات ادبی همچون کنایه، ارسال‌المثل و ارسال‌المثلین در رابطه تک‌کلمه‌ای با مفهوم مثل قرار دارند ناگزیر بحثی مختصر از این صنایع ادبی را نیز به میان خواهیم کشاند و ارتباط آن‌ها را با مثل مورد بررسی قرار خواهیم داد.

۲- مَثَل در قرآن: به خاطر آنکه بخش عمده‌ای از بحث اصلی ما مرتبط به امثال القرآن است بهتر آن دیدیم که در فصل کلیات، بخشی ویژه را به این قسم اختصاص دهیم در این بخش امور ذیل مورد بحث و کاوش

---

۱. البته نگاه ما در زمینه نظم فقط به اشعاری خواهد بود که جنبه مثل پیدا کرده و میان مردم رواج یافته است.

۲. بنگرید به: الذریعة الی تصانیف الشیعة، آغا بزرگ تهرانی، ج ۲، ص ۳۴۹-۳۴۷، الفهرست، محمد بن اسحاق ندیم، ص ۱۲۲ و ۱۲۳، کشف الظنون، اسماعیل باشا بغدادی، ج ۱، ص ۱۶۸.

قرار می‌گیرند: فلسفه و حکمت استفاده از مثل در نگاه وحی، معانی مختلف مثل در قرآن، تقسیمات امثال القرآن، دسته‌بندی امثال ظاهره قرآنی به موضوعات مختلف و دسته‌بندی امثال فارسی مقتبس از قرآن. ۳- امثال سائره: بخش سوم از فصل اول را اختصاص به امثال سائره قرآنی داده‌ایم. در این بخش سعی خواهیم نمود تا ارتباطی صحیح و منطقی میان امثال ظاهره و کاتمه قرآنی از یک طرف و امثال سائره از طرف دیگر برقرار کنیم و تعریفی جامع و کامل از این نوع از امثال ارائه داده و برای تصدیق گفته‌های خویش به ذکر نمونه‌ها و مثل‌های فراوانی از این نوع بپردازیم. شاید به جرأت بتوان گفت که جان کلام و هسته مرکزی این گفتار تحقیق پیرامون ثمره و نتیجه عملی و کاربردی بحث از امثال سائره قرآنی است که امروزه نیاز شدید به آن در جامعه علمی و غیرعلمی ما به شدت احساس می‌شود. بنابراین نتیجه عملی این تحقیق در بخش سوم از فصل اول گنجانده خواهد شد.

فصل دوم: با عنوان «دسته‌بندی امثال ظاهره قرآنی و تقسیم آن به موضوعات مختلف و شرح و توضیح آن» ارائه خواهد شد که تا حد امکان در این فصل سعی خواهیم نمود که امثال ظاهره قرآنی را به علت شباهت‌هایی که با یکدیگر داشته‌اند به دسته‌ها و گروه‌های مختلف تقسیم کرده و سپس آن‌ها را مورد بحث و بررسی قرار دهیم.

امثال فوق در این تقسیم‌بندی در چهار گروه گنجانده می‌شوند که هر یک در بخشی خاص عرضه خواهد شد.

بخش نخست؛ امثالی را در موضوعات ذیل تحت پوشش قرار می‌دهد: حیوانات، انفاق، منافقین و یهودیان، دنیا، اعمال کفار، اقوام و ملل، زنان، پیامبران، بهشت و دوزخ و پاک و ناپاک.

بخش دوم؛ تحت عنوان مثل‌های قیاسی عرضه می‌شود، منظور از مثل‌های قیاسی امثالی است که در آن به نحوی از انحاء دو شخص با

یکدیگر مقایسه شده و سپس نتیجه حاصل از این مقایسه از جان کلام به دست می‌آید.

بخش سوم؛ باعنوان «و دیگر امثال» مطرح خواهد شد که در ذیل آن امثالی گنجانده شده‌اند که به علت عدم تشابه میان آن‌ها هر یک به‌طور جداگانه در این بخش مورد بحث و تفحص قرار می‌گیرند و بالاخره از آنجا که قرآن کریم برخی از تصورات و پندارهای باطل کفار را تحت عنوان «مثل و امثال» مطرح کرده است به ناچار این قبیل سخنان سست و بی‌پایه را در بخش چهارم و به‌طور جداگانه مورد نقد و بررسی قرار می‌دهیم.

فصل سوم؛ که در یک بخش نسبتاً طولانی و با شیوه‌ای خاص عرضه خواهد شد دربردارنده انطباق میان امثال فارسی و مثل‌ها و مضامین قرآنی است. در وقت مقتضی و به هنگام بحث از این‌گونه امثال، مفصلاً و با ذکر تمام جزئیات شیوه کار خود را در ارائه این امثال بیان خواهیم کرد. این سه فصل و با بخش‌های خاص خود تلاشی است اندک که با بضاعت مزاجه حقیر به رشته تحریر درآمده، امید است که مورد پذیرش و استفاده همگان قرار گیرد.

سیدمحمد رضوی